

Dissertatie over
notariaat tijdens WOII

‘Vrijwel niemand zei: “Dit kan niet”’

Het onderzoek van historicus Raymund Schütz naar de rol van het notariaat tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog toont een ontluisterend beeld. Het hoofdbestuur en de overgrote meerderheid van de notarissen zetten hun beroepsethiek in de ijskast, werkten actief mee met de bezetter en verschuilden zich na de oorlog achter hun lijdelijkheid.

TEKST Jolanda aan de Stegge | BEELD Truus van Gog

Het proefschrift van – inmiddels – historicus Raymund Schütz (1964) zal niemand zijn ontgaan. Vrijwel alle media tonen interesse in de uitkomsten ervan. Na jaren van uitgebreid archiefonderzoek ligt er nu het boek *Kille mist – Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*. De dissertatie vult een hiaat, omdat het gedrag van het notariaat tijdens de bezetting en daarna grotendeels onzichtbaar bleef. Voor zijn onderzoek vroeg Schütz zich af hoe het Nederlandse notariaat zich tijdens en na de bezetting gedroeg, vooral als het gaat om de vervreemding van Joods onroerend goed. En hoe dit gedrag zich verhiel met de eigen beroepsopvatting en het eigen ethisch kader. Hiervoor doorzocht hij archieven (van de Broederschap, de Koninklijke Notariële

Beroepsorganisatie (KNB) en het ministerie van Veiligheid en Justitie). Hij schuimde gedigitaliseerde dagbladen af, las naoorlogse jurisprudentie en doorzocht administraties van verschillende notarissen. Ook onderzocht hij de registraties van de Duitse beheerder van Joods oorlogsvastgoed *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV) en het door NSB'ers geleide Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO). Hij stuitte niet alleen op incomplete en gehavende archieven uit de oorlog, ook trof hij wanorde aan achter de opgeruimde façade van archieven. Schütz: ‘Dankzij mijn praktijkervaring kon ik mijn weg hierin vinden en zag ik ook samenhang. Als je echt wilt weten wat er is gebeurd, dan moet je er veel tijd insteken en je niet laten afschrikken door institutionele muren of chaos.’ Van eerder archiefonderzoek wist hij dat bepaalde

documenten ergens moesten zijn. ‘Het was een kwestie van zoeken’, stelt hij monter bij een kop koffie in het café van het Haagse Filmhuis.

PERSOONLIJK GEWETEN

In *Kille mist* beschrijft hij gedetailleerd hoe het bestuur van de Broederschap der Notarissen – zoals de voorloper van de KNB heette – en de meeste notarissen gediensig met de Duitse bezetter meewerkten. ‘Deels valt dit terug te voeren op de zwak ontwikkelde beroepsethiek van het notariaat vóór WOII. Al in de crisisjaren deed het hoofdbestuur frauduleus handelende notarissen af als incidenten en wees het invoeren van praktische regels voor de beroepsethiek van de hand.’ Vanaf het begin van de bezetting nam het hoofdbestuur een afwachtende houding aan, later aasde het op continuïteit van bestuur en versterking van de positie van het notariaat. Dit deed de Broederschap door de uitvoering van de nieuwe naziregelgeving te faciliteren. Toen de Jodenvervolgving vanaf 1941 zeer gewelddadig werd, riep het hoofdbestuur haar leden per circulaire op om hun persoonlijke

‘De oorlog was een katalysator die de hybriditeit in het beroep (ambtsdrager én ondernemer) op scherp zette’

geweten bij de ambtsuitoefening niet te laten meewegen en de maatregelen loyaal uit te voeren. Ook gaf het geen krimp toen Joodse (kandidaat-)notarissen uit hun ambt werden ontzet. De Duitse bezetter was erop uit Joden te ontzichten. Door dit juridische en administratieve proces verloren personen of groepen eerst hun rechten en daarna hun eigendommen. Omdat de Broederschap haar leden helder uitlegde hoe er met de verordeningen ten aanzien van Joods vermogen en onroerend goed moest worden omgesprongen, werden Joden snel en efficiënt ontzocht. De betrokken notarissen lieten zich hiervoor per akte betalen. Schütz vond geen aanwijzingen dat het hoofdbestuur ideologisch achter de anti-Joodse maatregelen stond, wel faciliteerde het die stelselmatig om de bestuurlijke positie van de Broederschap te versterken. De bezetter had dan ook geen reden tegen de organisatie op te treden. ‘Het notariaat had 850 leden en via het Correspondentieblad kon het bestuur van bovenaf sturen wat er in het land moest gebeuren. Wat dat betreft was er een eenheid van beleid en opvattingen.’

PRIJSGEVEN KERNCOMPETENTIES

Toen medewerkers van de Duitse roofofbank Lippmann & Rosenthal & Co. inzage eisten in de testamenten van Joden, besloot het hoofdbestuur dat de leden hierover zelf moesten beslissen. Notarissen die informeerden of zij dienst konden weigeren, kregen van de Broederschap het advies de akten te passeren. Schütz: ‘Het hoofdbestuur gaf hiermee ten aanzien van Joden alle notariële kerncompetenties prijs: de rechtszekerheid, rechtsgelijkheid en zelfs de geheimhouding.’ Na de bevrijding werd het notariaat aangesproken op de grootschalige medewerking aan de doorverkoop van Joods onroerend goed en het daaraan verdiende geld. Het bestuur van de Broederschap en veel notarissen betoogden echter dat hun bijdrage aan de ontzichten gering was geweest: ze hadden ‘slechts’ akten gepasseerd en beriepen zich op hun lijdelijkheid.

FLUWELN ZUIVERING

Na de oorlog deed het bestuur er alles aan het notariaat financieel en juridisch onge-

schonden door de zuivering te loodsen. Via de minister kreeg het hoofdbestuur invloed op de zuiveringscriteria, wat leidde tot zuivering met fluwelen handschoenen: twintig notarissen werden uit het ambt ontzet. Degenen die hadden verdiend aan de ontzichten van Joden en de doorverkoop van Joods onroerend goed, moesten 60 procent van die opbrengsten terugbetalen. ‘Ook met deze regel werd coulant omgesprongen. Het economisch belang kreeg voorrang boven het belang van gedupeerden en de rechtvaardigheid.’ Het hoofdbestuur maakte gebruik van het feit dat het notariaat een spilfunctie in het rechtsherstel vervulde. Voor notarissen was dat gunstig, want zij werden vergoed voor hun rol bij dit rechtsherstel, dat nota bene door hun eigen toedoen was ontstaan. Tijdens de bezetting streefde het hoofdbestuur een onmisbare bestuurlijke en maatschappelijke positie voor het notariaat na. Na de oorlog deed zij ditzelfde binnen de context van het rechtsherstel.

NOTARIËLE LIJDELIJKHEID

Schütz: ‘De oorlog was een katalysator die de hybriditeit in het beroep (ambtsdrager én ondernemer) op scherp zette. Omdat het bestuur koos voor de pragmatische aanpak, waarbij het belang van het notariaat voorop stond, werkte vrijwel iedereen uiterst proactief met de Duitsers mee. Het was niet alleen collaboratie, ze gingen duidelijk een stap verder.’ Het duurde nog tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw voor de rechtspraak korte metten maakte met de notariële lijdelijkheid. In 1953 stelde notaris Claessens vast dat het formaliseren van onrecht het grootst denkbare notariële onrecht is. In zijn boek haalt Schütz (kandidaat-)notarissen aan die deelnamen aan het verzet, onderduikers in huis haalden en zich verzetten tegen het beleid van het bestuur. Meerderen stierven in concentratiekampen. ‘Je kunt niet zeggen dat er helemaal geen andere geluiden te horen waren, want die waren er wel degelijk. Vanaf het begin waren er notarissen die voorzagen waar de bezetter op uit was en hamerden op notariële ethisch handelen. Maar de meesten volgden het bestuur. Vrijwel niemand zei: “Dit kan niet.” In het proces van de ontzichten van Joden zette niemand het licht op rood. Die notarissen waren er absoluut, alleen veel te weinig.’ ■

Kille mist – Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog, Boom uitgeverij Amsterdam, 39,90 euro.

KNB-voorzitter en
onderzoeker in gesprek

‘Laten wij lessen trekken uit wat er tijdens WOII gebeurde’

Kille mist, het onderzoek naar de rol van het notariaat tijdens de Tweede Wereldoorlog, is een zwarte bladzijde in de notariële geschiedenis. Jef Oomen, voorzitter van de Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie (KNB), en historicus Raymund Schütz gaan erover met elkaar in gesprek.

TEKST Jolanda aan de Stegge | BEELD Truus van Gog

‘S chokkend om te lezen hoe de broederschap zo gemakkelijk het ethisch besef terzijde schoof en ook nog zonder enig verzet haar eigen Joodse collega’s uit het notariaat liet gooien’, roept Jef Oomen ergens tijdens het gesprek. De vuistdikke, als een *pageturner* lezende dissertatie van Raymund Schütz naar de rol van het notariaat in WOII heeft hij met onthutsing en verwondering gelezen. ‘Het is goed dat in dit hiaat in ons verleden is voorzien, want als beroepsgroep kun je alleen leren van je geschiedenis als je die kent.’ Samen met de Stichting tot bevordering der Notariële Wetenschap financierde de KNB het onderzoek. Oomen complimenteert Schütz met zijn grondige werk. ‘Je plaatst het in de juiste context, niet hard veroordelend en niet vergoelijkend: zo is het gebeurd. Ook laat je

zien waarom het ging zoals het is gegaan.’ Hij haalt een overheidsregeling aan die bestuurders, rechtscolleges en ambtsdragers al in 1937 aanspoorde op hun post te blijven en netjes hun werk te doen, mochten de Duitsers onverhoopt binnenvallen. Die zouden immers wel weer vertrekken en dan kon Nederland voort, was de gedachte. ‘Ik snap het als ik het lees hoor, zo zat het bestuurlijke model in elkaar. De Hoge Raad beschouwde de Duitse maatregelen inclusief de anti-Joodse verordeningen en Ariërverklaring als regulier recht. Notarissen kregen instructies hoe te handelen en nergens werden knipperlichten neergezet. Daarbij heeft en had het notariaat een gezagsgetrouwe cultuur, zeker in die tijd.’

GEEN SCHANDPAAL

Hij verbaasde zich over het door Schütz van onder het tapijt gehaalde notariële gedrag tijdens WOII en kort daarna. ‘Door te verwijzen

naar de lijdelijkheid werd van elke notaris gevraagd zijn geweten uit te schakelen en mee te werken aan de wensen van de bezetter.’ Hoe pijnlijk de huidige voorzitter van de KNB het verleden ook vindt, toch wil hij zijn collega’s van weleer niet aan de schandpaal nagelen. ‘Dan plaats ik mij vanuit ethisch perspectief boven hen en zo’n hoogmoedige en gemakkelijke rol wil ik mij niet aanmeten. Rekenschap afleggen is niet aan de orde. Dan zouden we oordelen over collega’s die toen leefden en moesten werken onder die verschrikkelijke omstandigheden. Er waren destijds maar weinig mensen die inzicht wisten te paren aan moed. Wij moeten ons rekenschap geven van wat er is gebeurd en lessen trekken uit deze zwarte bladzijde, zodat wij nog scherper reflecteren op ons handelen.’ Ik ben blij dat je dat zegt, reageert Schütz, want als onderzoeker wil je het verleden inzichtelijk maken. ‘Ik laat zien dat die oorlog een katalysator was van zwakheden die destijds in het notariaat zaten ingebakken. Inhoudelijke en ethische vernieuwing werden voor de oorlog op veel vlakken tegengehouden. Dat moet je

‘Ik pleit ervoor in de opleiding tot notaris de component “duistere zaken” op te nemen’

nooit doen, dat zou een les kunnen zijn. De geschiedenis herhaalt zich niet, maar als beroepsgroep kun je er wel op een abstracter niveau van leren. Wees voorbereid op situaties waarin gemakkelijk verkeerde keuzes kunnen worden gemaakt.’

DILEMMAPP

Daar is een beroepsorganisatie voor, vindt Oomen. Die behoort de leden mee te nemen in actuele ontwikkelingen en discussies over integriteit en ethiek aan te zwengelen. Hij somt op wat het notariaat het afgelopen decennium heeft ondernomen om de notariële ethiek op een hoger plan te brengen. Peer reviews en audits zijn ingevoerd. Op vrijwel alle kantoren worden dilemma’s met elkaar besproken. Sinds 2013 worden middels een serieus assessment toetreders in het notariaat aan de poort geselecteerd. Niet langer is het ingediende ondernemingsplan doorslaggevend, maar de ethiek en integriteit van de persoon daarachter. Nieuw is de DilemmaApp van de KNB, die leden lastige kwesties voorlegt die zij individueel of gezamenlijk kunnen

beantwoorden. Bovendien is de beroepsorganisatie voornemens om ethiek op te nemen in de permanente educatie.

KEIHARD TOEZICHT

Oomen is blij met het Novitaris arrest, dat vorig jaar door de Hoge Raad werd gewezen. Dit legt de notaris nog eens nadrukkelijk op dat hij zelf moet nadenken over dienstweigerings- of acteren. ‘Er is een principe waaraan jij je als notaris ijkt, maar je krijgt geen afvinklijstje met daarop: dit is zwart, dat is wit, daarvoor bestaan er te veel grijstinten. Iedereen moet zelf afwegingen maken en daarin de omstandigheden van elk geval meewegen. Hierin moeten ze getraind worden, want ethische discussies in ons vakgebied zijn van alle tijden. Het notariaat is er om de rechtszekerheid en rechtsbescherming veilig te stellen, daarom moet je bijvoorbeeld niet meewerken aan schijnhandelingen en schimmige constructies. Niet alles wat kan, mag. Daar gaat het om. Veel transacties zijn juridisch perfect rond te breien, maar daarom zijn ze nog niet goed te keuren.’

Maar verzucht hij: ‘Maatschappelijke oordelen over moraliteit en legaliteit veranderen permanent. De beroepsorganisatie steekt de antenne uit, maar moet de kans krijgen om samen met de leden mee te bewegen met dat moraliteitskompas.’ Daarnaast pleit hij voor keihard toezicht voor het notariaat: ‘Want als toezicht en sancties ontbreken, wordt het gemakkelijk gemaakt om de grenzen op te zoeken van het toelaatbare.’

Dat de notaris zowel openbaar ambtenaar als ondernemer is, maakt het complexer, erkennen onderzoeker en voorzitter, want dat hybride karakter kan spanningen met zich meebrengen als het gaat om integriteit.

ETHICUS

Onderzoeker Schütz hoopt dat zijn boek laat zien dat iemand op verschillende manieren zijn beroep kan uitoefenen en deel kan uitmaken van een bestuur. In zijn dissertatie licht hij er drie typen uit: de ondernemer, pragmaticus en ethicus. De ondernemer laat zich vooral leiden door financiële prikkels, terwijl de pragmaticus denkt: we proberen zo goed mogelijk uit deze situatie te komen. Beiden verliezen de pijlers onder hun beroep uit het oog: de rechtszekerheid en rechtsgelijkheid. De ethicus houdt die ook onder lastige omstandigheden scherp voor ogen. zdie zijn collega’s tijdens de oorlog voorhield: wij staan voor rechtszekerheid, voor Joden en niet-Joden.

DUISTERE ZAKEN

De twee studenten die Schütz hielpen bij zijn onderzoek, leidden tot een eyeopener. Zij leefden met een soort ideaalbeeld over het notariaat. Toen hij hen ongebruikelijke transacties met Joodse panden uit WOII liet opsporen, herkenden zij die vervalsingen niet meteen. Schütz: ‘In dergelijke efficiënte administratieve processen is moeilijk te zien wat er niet klopt, maar als je aankomend notaris bewust wilt maken van de gevarenprocessen waarvan zij deel uitmaken, moet je hen ook fraudegevallen laten analyseren. Want wie daar geen gevoel voor ontwikkelt, mist dingen en dat maakt kwetsbaar. De enthousiaste inzet van deze studenten verrijkte mijn onderzoek.’ Hij pleit ervoor om in de opleiding tot notaris de component ‘duistere zaken’ op te nemen. ‘Die herken je pas als je daar een goede antenne voor hebt ontwikkeld. Ik schrok ervan dat zij de fraude niet herkenden.’ Hij beschouwt zijn dissertatie als een hoopgevend boek, dat het belang van een sociaal alert notariaat onderschrijft. ‘Alleen moet je eerst door een moeras van ellende.’ ■